

BİR KÜLTÜREL BELLEK MEKÂNI OLARAK MAHTUMKULU DİVANI

Nezir TEMUR*

Öz: Kültürel bellek mekânları; toplumların çağlar, nesiller arası kültürel sürekliliğinin ve tekâmülünün somut göstergeleridir. İçinde buldukları yüzyıla damgasını vuran sanatçıların, yazarların ve şairlerin eserleri de bu çerçevede kültürel bellek mekânları olarak değerlendirilebilir. Kolektif bilincin, olay ve olgulara karşı ürettiği davranış biçimleri ve kültür kaynaklı bakış açıları fikirle ve kültürel birikimle estetize edilerek bu eserlere yansır. Bu yansıma çoğu zaman doğrudan değil imgesel bir nitelik gösterir. Bu tür eserlerde tarihin çeşitli dönemlerindeki toplumsal zihniyete ait temel unsurlar, güncel olan bir zihni unsur ve söylemle tarihi tabakadaki çağrışım ve anlamlarını koruyarak kültürel aktarımı gerçekleştirir. Bu çerçevede XVIII. yüzyıl Türkmen edebiyatının sembol ismi olan ve çağlar ötesine seslenen Mahtumkulu Firâkî'nin divanı, bir kültürel bellek mekânı olduğu düşüncesiyle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mahtumkulu, kültürel bellek, toplumsal zihniyet, kültürel aktarım.

Mahtumkulu Divan as A Cultural Memory Space

Abstract: Cultural memory spaces are concrete indicators of inter-generational cultural continuity and evolvement through the ages. The remarkable works of artists, writers and poets who stand out in their own ages can also be considered as cultural memory spaces. The forms of behavior that collective consciousness produce against events and phenomena and the perspectives derived from the culture are reflected in these works by aestheticizing with cultural accumulation. This reflection mostly shows not literal but a figurative attribute. These kinds of works also carry out a cultural transfer by preserving the associations and meanings in the historical layer with basic elements of the social mind, current mental elements and discourse at various periods of history. In this framework, Mahtumkulu Firâkî's divan, which was an outstanding work of 18th century Turkmen literature and addressed beyond the centuries, is considered and examined as a cultural memory space.

Keywords: Mahtumkulu, cultural memory, social mind, cultural transfer.

Giriş

Kültürel bellek, kolektif bellek, toplumsal hafıza veya sosyal bellek toplumu meydana getiren, etkileyen birçok unsuru bünyesinde barındıran büyük bir hatırlama, var olma alanıdır. Söz konusu kavramın kullanımının tarihçesini Emile Durkheim'a ve onun öğrencisi Maurice Halbwachs'a kadar götürülebileceği öne sürülür (Olick 2014: 178). Söz konusu kavramı kültürel bellek olarak tanımlayan Alman bilim adamı Jan Assmann söz konusu kavramı *insan belleğinin dış boyutu* olarak tarif etmiştir. Assmann'a göre kültürel bellek, bir toplumun kültürünü koruyarak ona süreklilik kazandırır (Assmann 2001). Davies'e göre bir önceki kuşaktan aktarılan kolektif bilgi, bir sonraki nesil için kültürel kimliği yeniden yapılandırır (Davies 1995: 1). Kendine özgü tanımıyla sadece geçmişe ait olan

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. E-posta: ntemur@gazi.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-8052-1927

birtakım şeyleri hatırlatma işlevinin yanı sıra kültürel bellek, hatırlama eylemini meydana getirme ve kimliği sürdürme gibi işlevleri de üstlenmiştir. Böylece bellek geçmişini yeniden yaratma gücüyle kimliğin bugüne, içinde yaşanılan zamana, doğru bir şekilde aktarılması işlevini yerine getirir.

Kültürel belleğin kültürü muhafaza ederek aktarma ve sürekli yeniden inşa etme eylemi, kültür olgusunun durağandan ziyade dinamik yapısıyla ilgilidir. Bu dinamizm, eskiyi hatta ilkel olanı yok sayarak bir varoluştan ziyade tekâmül esasında yeniyile uyumlaştırarak ikame etmeyi kendine yöntem olarak seçer. Tecrübi bilgi ve birikimin irfan esaslı bir disiplinle yeni ve kabul edilebilir bir bilgi üretimi kültürel belleğin temel parametrelerinden birini oluşturur. Kaynağı kolektif bilinç olan bu bilginin, toplumda algılanma biçimi ve görünümü somut olarak edebî verimlerde kendini ortaya koyar. Bu çerçevede, Zeki Velidi Togan'ın "Hakikaten muallim bir şair olmakla birlikte bir halk mütefekkiridir." şeklinde tavsif ettiği Mahtumkulu Firâkî mütefekkir ve onun şair kimliğiyle ortaya koyduğu şiirlerinde bir medeniyet tasviri bulunmaktadır. İçinde yaşadığı yüzyıla kadar mensubu olduğu medeniyet dairesinin duygu ve düşünce dünyasının vücuda getirdiği edebî birikimi ustaca kullanan Mahtumkulu, şiirlerinde hem bir halk şairi hem de bir mutasavvıf şair dilini ve üslubunu kullanır. Tasavvufi duyusuyla yazdığı şiirlerinde aruz vezni kullandığı gibi hece vezninin hemen hemen bütün ölçülerinde şiir kaleme almıştır. Gerek hece ölçüsüyle gerekse aruz vezniyle yazdığı yedi yüzden fazla şiirinde didaktizm oldukça ön plandadır. Ayrıca bu şiirlerinde, yarattığı kendine özgü imgeler yanında Türk kültür tarihinin oldukça eski dönemlerine ait kültürel kodların oluşturduğu çağrışımlar yer alabilmektedir.

Mahtumkulu'nun Şiirinde Toplumsal Zihniyet ve Kültürel Bellek

Kültürün bireylere aidiyet kazandırma yönü yani *ben*'den ziyade *biz* bilincini kazandıran yönü, ortak bir belleğin oluşmasında oldukça etkin bir faktördür. Ortak dil, mekân, geçmiş gibi unsurlardan oluşan ve bu unsurların meydana getirdiği algılama biçiminin şekillendirdiği bu bağlayıcı yapı, formal ve informal kalıplarla geleceğe aktarılma kabiliyeti kazandığı için onu taşıyanlarla birlikte vardır ve gelişigüzel devredilemez. Toplumsal yapının sürekliliğinde ortak belleğe ait öğelerin hatırlanması ve bir disiplin çerçevesinde tekrarı esastır. Bu süreklilik kültürel belleği oluşturan öğelerin hatırlanmasıyla gerçekleşir. Bu bağlamda kolektif bilincin önemli unsuru ve birer kültürel bellek mekânı olan sözlü ve yazılı edebiyat ürünleri, toplumsal zihniyet dönemlerinin izlerini taşır. Zihniyet ise bir toplumun müşterek kâinat algısı, kabul ve retleri, olayları ve nesnelere yorumlama şekli olarak tarif edilebilir. Dolayısıyla edebî üretimler, içinden çıktığı toplumun zihni yapısını yansıtır. Bu bağlamda toplumlar genel olarak mitik, dinî ve modern dönem zihniyeti olmak üzere sırasıyla üç zihniyet dönemi yaşamıştır (Aktaş 2009). Bu zihniyet dönemleri kendi çağlarında üretilen sözlü ve yazılı ürünleri içerik olarak doğrudan etkisi altına almıştır. Zihniyet değişimlerinde bir önceki döneme ait temel değerler, unsurlar etkisini yapıya ve içeriğe ait temel unsurlarda hissettirmeye devam etmiştir. Bir önceki süreç sonraki süreçte temel teşkil etmiş ancak tamamen ortadan kalkmayıp ayrı bir kanaldan ilerleyişine devam ederek dış belleği ayakta tutmuştur. Her ne kadar icracı veya sanatçı bu geçiş dönemlerinde kendini ve toplumu ifadede yeni anlatım biçimleri arasa da dilin içinden gelen kültürel miras ona geriye dönüp bakma gerekliliğini hissettirmiştir. Bu geriye bakışlar birer bellek çağırıcı semboller dizgesi olarak anlatı bütünlüğünde yer almıştır. Bütün toplumlar, bireysel kimliği ve

daha yaygın olarak işlev gören kolektif kimliği, varlıklarının korunması ve sürdürülebilmesi için önemli bir araç olarak görmüşlerdir. Bellek aktarımında resim, söz ve yazı ardışıklığı toplumsal zihniyet değişimlerine paralel bir şekilde ilerlemiştir.

Bellek, gerek bireysel gerekse kolektif benliğin ve şahsiyetin mayası niteliğindedir (Metin 87: 2014). Bu bağlamda Mahtumkulu Divan'ı bir kültürel bellek mekânı olarak değerlendirilebilir. Burada mekândan kastımız kolektif bilginin ve toplumsal kabullerin somut bir araç yoluyla estetize edilerek değişik bağlamlarla ve görünümlemlerle kitlelere sunulmasıdır. Mahtumkulu'nun kullandığı geçmişe dair unsurlar metin örüntüsü içinde bir zaman dışılık hissi vermez. Zaman, Mahtumkulu'nda tamamen şimdiiyi yaşatmaz, orada geçmişten geleceğe doğru; şimdii de içine alan zamansal bir akış vardır. Mahtumkulu divanı sadece imgelerle bir hafızayı canlı tutmaz söyleyiş biçimindeki çeşitlilik yani çeşitli toplumsal zihniyet dönemlerinin ifade biçimleri, geçmişle bugün arasında bir söyleyiş güncellemesi, bir kolektif belleği ve bilinci yansıtır.

Mahtumkulu, kültürel kabullerden müteşekkil kültürel belleği diri tutan bir şiir anlayışının peşinde olmuştur. Mahtumkulu'nun şiirlerinde işlediği vatan sevgisi, birlik- beraberlik, Türkmenlerin birleşmeleri, sosyal dengesizlik, öğütler, aşk ve tasavvufla ilgili konular, mertlik, namertlik, kahramanlık, insanı sevme, dostluk, tabiata bağlı unsurlar gibi konular divanda kolektif bilinci temsil eden imajlarla verilir. İçinde bulunulan zamandan geriye doğru giden ve bu yapılırken zaman dışılık hissi uyandırmadan kolektif belleği oluşturan temel yapılarla gerçekleştirilir. Bu yapılar bazen epitetler, bazen kişilerle bazen de kültürle örüntülenmiştir.

Mahtumkulu, kökeni mitik zihniyet dönemine dayanan rüya motifleriyle bir mutasavvıf şair gibi değil de bir kam, ozan-gibi şairane yeteneğe kavuştuğunu *Külahlı Geldi* ve *Bir Nan Getirdi* (Divan 368-373: 2014) adlı şiirleriyle ifade eder. “*Kırklar*” elinden bade içerek badeli şair olur. Burada bellek çağırıcı iki temel husus mesleğe giriş şekli ve kırklar inancıdır. Kırklar inancını hem bu rüya motifleriyle dillendirir hem de “Gayip Erenler” ifadesiyle. Türkistan coğrafyasında Kırk Çilten, Kayberenler veya Kırklar inancı ve buna inanca bağlı uygulamalar oldukça yaygındır. Yaygın olan bu inanış bir kolektif bilginin değişik toplumsal zihniyet dönemlerinde değişik formlarda kültürel belleğin bir tezahürü olarak varlığını korumuştur:

*Bir gece yatarken, bir ahval gördüm,
Bir bölükbaşları külahlı geldi.
Titreyip uyandım yerimden kalktum,
Elleri altında asalı geldi* (Külahlı Geldi, Divan 368: 2014)

*Bir gece yatarken, şah Nakşibendi
Keremi cûş edip bir nan getirdi
Sağ elinde gülgün bade şarabı,
Sol elinde taze büryan getirdi.*

*Uyandım uykudan, kalktum düşümden,
Hayran kaldım Divane'nin işinden,*

Badesini içtim, gittim serimden,

Gam gözünden eşk-i giryan getirdi. (Bir Nan Getirdi, Divan 373: 2014)

Ritüelistik bir forma sahip olan bu inanış yanında mitik zihniyet dönemindeki animistik inanç ve bu inanca bağlı ortaya çıkan ateş, su, dağ ve diğer tabiat kültleri de divanda sembolik bir şekilde oldukça sık geçmektedir. Mahtumkulu'nun içinde bulunduğu dinî zihniyet artık döneminde kutsal artık tabiattan ayrılmıştır ancak onun bıraktığı izler ve algı biçimi kültürel belleği canlı tutan semboller olarak divanda farklı bağlamlarda dile getirilir. Bunların içinde en fazla öne çıkan tabiat unsuru “dağ”dır. İnanış sistemleri içinde dağ kültürünün tuttuğu yer, belki de bütün diğer doğal öğelerden daha fazladır. Dağ, insan soylarının tanrısı, tanrısal meşruiyetin merkezi, yerle gök arasındaki bağın temel direği, kurtuluş ve arınma bazen de cezalandırma mekânı olarak tavsif edilir (Narlı 77: 2014). Divanda Mahtumkulu, *Dağ Sayar* adlı şiirinde:

Dağlar yerin mıhdır,

Tepe Kendin dağ sayar.

Serçe özün bülbül sayar.

Martı özün zag (karga) sayar (Divan 64: 2014)

diyerek bu inanışı bir kez daha hatırlatır. Başu Dumanlı, Kara Dağ, Başu Karlı, Yüce, Kocaman Dağ Başu, Üstü Ala Karlı Dağlar, Koca Dağlar... epitetleriyle kaotik zihniyet döneminin dağa verdiği kutsiyet farklı bir zihniyet döneminde bilinç dışılık ve tasavvufi bir söyleyişle tekrar ön plana çıkar.

Mahtumkulu divanında din büyükleri yanında kolektif bilincin kendi değerleriyle şekillendirdiği Köroğlu ve Rüstem gibi kahramanları da kullanır. Ki bunlar söz konusu kültür coğrafyasının ürettiği destanların merkezî kahramanlarıdır. Nitekim önemli bellek mekânlarından biri de destanlardır. Destanlarda merkezî kahramanlar ve ülkü değeri temsil eden tiplerle; karşıt gücü temsil eden tipler gerek sözlü gerekse ikincil kültüre ait anlatıların çekirdeğini oluşturan çatışma nesnesi çevresinde toplumsal kabul ve retleri temsil ederler. Destana adını veren merkezî kahraman temel toplumsal kabulleri bünyesinde taşıyan ülkü değeridir. Mahtumkulu Divanı'nda sık sık Köroğlu ve etkileşim içine girilmiş diğer kültür dairelerine ait destan kahramanları tıpkı aşkı temsil eden Leyla ve Mecnun gibi sembolik değerleriyle yer alır. Köroğlu (Kır at, Reyhan) Zaloğlu Rüstem ve bu destanlarda yer alan bazı kahramanlar çeşitli bağlamlarla zikredilir. Mahtumkulu şairane söyleyişle söz konusu kahramanların sembolize ettiği “olması gereken biz” duygusunu kolektif bilincin bir değeri olarak tekrar sunar:

O, merdin oğludur, merttir pederi,

Köroğlu kardeşi, sarhoştur seri,

Dağda, düzde kovsa, avcılar diri

Alabilmez, arslan oğlu, Türkmenin.(*Türkmenin*, Divan 2014: 9)

...

Ormanın sinsi avcı arslansın,

Rumistan arasında, büyük birisin,

Zaloğlu'nun elmas peykan tîrisin,

Güştap oğlu gibi belli belaya. (Arş-ı Â'lâya, Divan 2014: 30)

Divanda önemli bir kolektif bilgi türü olarak sayı ve renk sembolizmi ön plana çıkar. Yaşar Çoruhlu'nun da ifade ettiği gibi sayılar ve renklerin ifade ettiği sembolik anlamlar İslam'dan önce ve sonra olmak üzere iki farklı dönem de değerlendirilir ancak bu sembolik anlamlar Türk kültür tarihinde birbirinden çok kopuk olmayan bir bütünü teşkil eder (Çoruhlu 2002). Divanda renk ve sayı sembolizmi oldukça yoğun ve farklı bağlamlarda kullanılmıştır. Çok sık kullanılan renkler, al, yeşil, boz (toprak, duman, kulan, koç...), sarı, ak, kara, kızıl; üç, dört, beş, yedi (kat, iklim), sekiz (cennet) dokuz, on iki, on dört, kırk, yetmiş iki, yüz ise çok sık kullanılan sayılardır. Dört (şeriat, tarikat, hakikat, marifet) ve on iki sayısı İslam inancında dört halife ve on iki imamı simgelerken; yedi ve dokuz sayısı bir taraftan animistik dönemdeki Türk kozmolojisini sembolize ederken bir taraftan yeni inanç sistemindeki karşılıklarını sembolize eder. Sibiryâ Türklerinin mitolojisinde ve İslam'da gök tasarımı 7 kattır, Orta ve İç Asya'da 9 kattır. Türk kozmolojisini simgeleyen bu iki sayı özellikle yedi sayısı, yedi kat veya yedi gök divanda bir kültürel motif olarak kullanılmaktadır:

Dosta yetti vara vara,

Yedi göğü yara yara

Her kim münkürdür o ere,

Kâfirdir bî-iman oldu. (Revân Oldu, Divan 2014: 251)

Şiirlerinde içinde yetiştiği medeniyet dairesinin kadim dönemlerine ait kültürel unsurlarını, hâkim toplumsal zihniyet unsurlarıyla birlikte kullanarak hatırlatma, muhafaza etme ve tekâmül eden bir kültürel yapıyı geleceğe aktarma gibi bir üst bilinç tavrı geliştirir. Bu tavır kendini, birçok unsurda olduğu gibi Türk kültüründe zamanı ölçme aracı olarak kullanılan on iki hayvanlı takvimi bir kültürel kod olarak tercih etmesi ve şiirinde bu takvimden bir unsura yer vermesinde belli eder:

Atmış beşte, Nevruz günü, Luv yılı,

Kalktı ecel, yolun bastı atamın.

Bu dünyanın işi böyleymiş, belli

Ömrünün ipini kesti atamın. (Divan 2014: 451). Atamın adlı şiirinde yer alan *Luv*, on iki hayvanlı Türk takvimine göre yılan yılıdır. Nevruz ile yine Türk kültür tarihinde yılın ilk ayıdır. Şiirinde Mahtumkulu babasının ölüm tarihini şiirine eski Türk takvimine uygun olarak düşmüştür. Benzer tavır kendini eski ve yeni inanç unsurlarının aynı şiirlerde hatta aynı mısralarda yan yana bulunmasıyla gösterir:

Dehistan bayırında,

Bad-ı sabâyı görsem.

Bahaeddin, Mirkulala,

Zengi Baba'yı görsem. (Divan 2014: 52). Türkmenistan'da eski bir Türk şehrinin yer aldığı bölge olarak bilinen Dehistan toponimiyle başlayan bu şiirde eski animistik inancın önemli unsurlarından biri olan koruyucu ruhlar (iyeler) inancının İslamiyetten sonra *pir* veya koruyucu atalar kültlerine dönüşümü tezahür eder. Animizm dönemine ait bir koruyucu ruh olan Umay Ana, İslamiyetle Fatıma Ana'ya dönüşürken yok olmamış yeni zihni dönemde bir inanç unsuru olarak işlevini korumuştur. Aynı şekilde Kamber Ata Türkistan bölgesinde atların koruyucu ruhu, piri iken; şiirde geçen Mirkulala, Türkmen halk inançlarında desticilerin piri olarak kültürel belleği oluşturan bir inanç unsuru olarak yerini almıştır.

Sonuç

Kültürel belleği sürekli canlı tutan bir şiir veya sanat anlayışının peşinde olan Mahtumkulu, divanıyla bir kültürel bellek mekânı yaratmıştır. Bu bellek, divanda toponomik adlar; beşeri aşkın sembolleri (Menli Hanım); iye inancından atalar anlayışına geçiş; ritüeller (Nevruz), halk edebiyatına ait diğer türler ve söyleyiş şekilleri, din büyükleri, kutsal mekânlar... vb. birçok husus bir kültürel belleğin içerdiği kolektif bilgi dizi ve kategoriler ile sadece bir kültürün değil bir medeniyetin kainat algısı tavsif edilerek ikincil kültürün bellek kaydetme aracı yazı ile gelecek kuşaklara aktarılmıştır. Mahtumkulu:

İsrafil sur çalsa, yer gök eğilse,

Şeytan har har vursa, dağlar yıkulsa

Deccal dünyaya inse,

Ardı Hint'te olur, önü Kars çıkar. (Kürs Çıkar, Divan 2014: 504) dörtlüğünde *Ardı Hint'te olur, önü Kars çıkar* ifadesini aslında başka bir bağlamda kullanmış olsa da divanın sınırları içindeki kültürel belleğin toponimik sınırları hakkında bilgi verir. 2014 yılında Abdurrahman Güzel editörlüğünde Türkiye Türkçesine aktarılan üç ayrı basımdan hareketle Mahtumkulu'nun şiirlerinin önemli kültürel kodları barındırdığı tespit edilmiştir. Eserin, Mahtumkulu'nun düşünce dünyası ve edebî şahsiyetinin oluşmasındaki derin ve örtük bir tabaka olduğu, kolektif bilinç tarafından yapılandırılan ve toplumsal bellekle asırlarca farklı zihni dönemlerde ortaya çıkan katman olduğu söylenebilir. Kendisinden bir asır sonra tamamlanacak olan Türkistan'ın işgali ve romantik milliyetçilik hareketleriyle millî kimliklerin inşası sürecinden hemen önce eserlerinde bir tür kültürel kimlik tanımlaması yapması Türk kültürel belleğinin canlı ve diri kalmasına katkı sağlamıştır, tezi tartışılmalıdır.

Kaynakça

- AKTAŞ, Şerif, (2009), *Şiir Tahlili /Teori-Uygulama*, Ankara: Akçağ Yay.
- ASSMANN, Jan, (2001), *Kültürel Bellek*, (çev. Ayşe Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- ASSMANN, Jan. Czaplicka, John (1995). "Collective Memory and Cultural Identity". **New German Critique**, No. 65, Cultural History/Cultural Studies: 125-133.
- AŞIROV, Tahir, Türkmen Şairi Mahtumkulu'nun Düşünce Yapısı ve Etkisi (<http://bilgelerzirvesi.org/bildir/pdf/drtahir-asirov.pdf> indirilme tarihi 14.11.2017)
- ÇORUHLU, Yaşar (2002), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul: Kabalıcı Yay.
- DAVIES, Philip (2009), *Biblical History and Cultural Memory*, University Of Sheffield England
- Mahtumkulu Divanı* (Türkiye Türkçesi) (2014), (Edit. Abdurrahman GÜZEL), Eskişehir.
- GÜZEL, Abdurrahman vd. (2014), *Mahtumkulu Kitabı*, Ankara: TİKA Yay.
- METİN, Ali K. (2014), "Mekan ve Zaman Odağında Hafıza", **Türk Dili Özel Sayısı Mekan-Hafıza-Edebiyat**, S.47, Ankara: TDK Yay.:1-128
- NARLI, Mehmet (2014), "Zaman Kaybolmaz Mekanlaşarak Yaşamak", **Türk Dili Özel Sayısı Mekan-Hafıza-Edebiyat**, S.47, Ankara: TDK Yay.:1-128
- OLİCK, Jeffrey K., (2014), "Kolektif Bellek: İki Farklı Kültür", (Çev. Meral Güneşdoğmuş), **Moment Dergi**, 1(2):175-211.